

УДК [[903.2:930]:251/255-162.2](477.7)"652"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.03.633>

КУЛЬТ БОГІНИ АСТАРТИ НА БОСПОРІ: МІЖ ІСТОРІОГРАФІЧНИМ КОНСТРУКТОМ І РЕАЛЬНІСТЮ

Андрій КОРЧАК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3895-9677>

аспірант,

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра археології та спеціальних галузей історичної науки,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: naum2109@ukr.net

Мета статті — спроба знайти відповіді, чи дійсно культ богині Астарти у період IV ст. до н. е. — III ст. н. е. був поширений у Боспорському царстві? Виразився він у поклонінні відомим у цьому регіоні богиням чи, все ж, ці божества були представлені там власними культурами?

У статті для вивчення джерельної бази, а саме скульптурних, нумізматичних пам'яток та окремих міфів, були застосовані системно-структурний аналіз, порівняльно-історичний, типологічний, описовий та семантичний *методи*. На основі використання порівняльно-історичного і типологічного *методів* вдалось окреслити перелік відповідних до теми наукових підходів, підготувати їхні короткі огляди, провести верифікацію, представити цінність та оригінальність бачень тих чи інших авторів, змалювати стан їхньої науковості.

У *результаті* дослідження встановлено, що виявлені на Боспорі артефакти, які раніше пов'язували з Астартою, з високою ймовірністю можуть представляти популярну там Афродіту-Уранію. Культ цієї богині, а також маловідомої Астари, мали самостійний характер і походили з Малої Азії (Іонії та Віфінії). Не має жодних пам'яток, які б свідчили про факт поклоніння у Боспорському царстві іранській богині Анахіті. Натомість поняття «великого жіночого божества», уособленням якого є чи не кожна богиня Північного Причорномор'я, є лише колективним уявленням ряду представників російської історичної науки.

Ключові слова: Боспорське царство, культу Астарті, Санерга і Астари, Афродіти Уранії, «велике жіноче божество».

Andrii KORCHAK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3895-9677>

Ph. D. student (History),

Ivan Franko National University of Lviv,

Department of Archaeology and Special Historical Studies,

1, Universytetska Str., 79000, Lviv, Ukraine,

e-mail: naum2109@ukr.net

THE CULT OF THE GODDESS ASTARTE ON THE BOSPORUS: BETWEEN HISTORIOGRAPHICAL CONSTRUCT AND REALITY

The study of the beliefs of the ancient Greek colonies in the northern Black Sea region has a long, almost two-hundred-year history. Many researches on this topic have been published. However, the information presented in them is often outdated. Moreover, a number of Russian researchers, using fragmentary archeological materials, construct doubtful scientific hypotheses based on them, and this hypotheses often result misinterpretation of sacred monuments, confusion of different in nature cults, and other similar cases.

One of such problems is the question of presence of the cult of the Middle Eastern goddess Astarte in the Bosphorus Kingdom during the IV century BC — III century AD. According to the statements, this belief manifested itself in the image of goddesses such as Astara, Aphrodite-Urania, Anahita. There is an opinion that Astarte on the Bosphorus, like all other goddesses, was a manifestation of the so-called «female deity». Of course, such incertitude greatly enhances the *relevance* of the proposed study.

The *purpose* of this article is an attempt to find answers to the following questions: was the cult of the goddess Astarte widespread in the Bosphorus Kingdom? Did it express itself in the worship of goddesses known in this region, or were these deities represented there by their own cults?

The following *methods* were used in the article: system-structural analysis, comparative-historical, typological, descriptive and semantic methods to study the source base, namely sculptural, numismatic monuments and individual myths. Based on the use of comparative-historical and typological methods, it was possible to outline a list of relevant scientific approaches to the topic, prepare their brief reviews, verify, present the value and originality of the views of certain authors, depict the state of their scientificity.

The *results* of the study identified several important facts. Artifacts discovered in the Bosphorus, previously associated with Astarte, are likely to represent the popular Aphrodite-Urania. The cults of this goddess, as well as the little-known Astara, were independent in nature and originated in Asia Minor (Ionia and Bithynia). There are no monuments which can testify to the fact of the worship of the Iranian goddess Anahita in the Bosphorus Kingdom. Instead, the notion of «the great female deity», personified by almost every goddess of the Northern Black Sea region, is only a collective representation of a number of representatives of Russian historical science.

Keywords: The Bosporan Kingdom, cults of Astarte, Sanerger and Astara, Aphrodite Urania, «great female deity».

Вступ. У контексті вивчення проблеми поширення східних вірувань на території Північного Причорномор'я в історичній літературі неодноразово порушувалося питання присутності в Боспорському царстві у IV ст. до н. е. — III ст. н. е. культу близькосхідної богині Астарти (Ἀστάρτη). Побуває думка, що в цьому регіоні він здебільшого виражався у вшануванні богині Астари (Ἀστάρα), відомої завдяки посвятному напису дружини боспорського царя Перісада I (близько 344—310 рр. до н. е.) Комосарії, або ж грецької аналогії Астарти — Афродіти Уранії (Ἀφροδίτη Οὐρανία). Крім того, багато дослідників висувають подібні між собою гіпотези, що на Боспорі поклонялися т. зв. синкретичному «великому жіночому божеству», яке проявляло себе чи не в усіх вшановуваних у Північному Причорномор'ї богинях, в тому числі Астари й Афродіти Уранії, скіфській Аргімпасі та іранській Анахиті. Однак аналіз відповідної історіографічної бази дає підстави засумніватися в таких твердженнях. Виходячи з цього, стало актуальним знову повернутися до цієї проблеми.

Метою цієї статті є спроба знайти відповіді на питання, чи дійсно культ богині Астарти був поширений у Боспорському царстві? Виразився він у поклонінні відомим у цьому регіоні богиням Астари або Афродіти Уранії, чи, все ж, ці божества тут були представлені окремими кльтами? Наскільки реально вони могли бути вираженням синкретичного «великого жіночого божества»? Чи дійсно правильною є ідентифікація деякими науковцями др. пол XIX — поч. XX ст. знайдених у цьому регіоні окремих статуеток жіночих божеств або ж їхніх відбитків на боспорських монетах як зображення Астарти?

Досягнення поставленої мети полягало у вирішенні таких завдань:

- дослідити відомі версії походження божеств Астари і Санерга, звернувши особливу увагу на спроби ототожнення вказаної богині з Астартою;
- проаналізувати різні історіографічні гіпотези про т. зв. синкретичне «велике жіноче божество» і можливі його прояви в кльтах Астари, Афродіти Уранії, Аргімпаси, Анахити;
- встановити, чи дійсно окремі боспорські статуетки і зображення на монетах, ототоженні др. пол. XIX — поч. XX ст. з Астартою, належать цій богині;

- отримавши необхідну інформацію, вказати більш реально картину походження і взаємовідносин перерахованих кльтів.

При написанні статті автор провів детальний аналіз джерельної бази: низки міфів та історичних фактів, зафіксованих у творах давньогрецьких авторів, епіграфічного напису-посвяти божествам Санергу та Астари, залишків їхніх скульптур, теракотових статуеток і монет, зображення на яких пов'язувалися з Астартою. Під час роботи з речовими джерелами доцільним виявилось застосування описового і семантичного (розкриття смислу культової символіки) *методів*. На основі використання порівняльно-історичного і типологічного методів вдалось окреслити перелік відповідних до теми наукових підходів, підготувати їхні короткі огляди, провести верифікацію, представили цінність та оригінальність бачень тих чи інших авторів, змалювати стан їхньої науковості.

Основна частина. I. Проблема ідентифікації божеств Санерга і Астари

Із території колишнього Боспорського царства до нас дійшов лише один напис, в якому згадується ім'я Астара (Ἀστάρα), що співзвучне з іменем Астарта. Ця інскрипція була вирізьблена на лицьовій стороні вапнякового постаменту висотою 0,29 м, шириною 1,57 м і товщиною 0,43 м, знайденого на поч. XIX ст. на березі Ахтанізівського лиману на Таманському півострові. Нині він зберігається в Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі [1, с. 583—584, № 1015]. На верхній площині постаменту зроблені заглиблення для двох статуй. Одна з них чоловіча, втрачена. Друга, жіноча, до Другої світової війни зберігалася у Керченському музеї.

Варіант прочитання напису та його переклад, виконані В. Латишевим і опубліковані в «Корпусі боспорських написів»: «Κομοσαρή Γοργίππου θυγάτηρ, Παρισάδου [γ]υνή, εὐξαμένη ἀνέθηκε ἰσχυρῶι θεῶι Σανέργει καὶ Ἀστάραι ἀρχοντος Παρισάδου Βοσπόρου καὶ Θεοδοσίης καὶ βασιλεύοντος [Σίν]δου καὶ Μαῖτων πά[ντων] καὶ Θεατέων» («Комосарія, донька Горгіппа, дружина Перісада¹, за обітницею посвятила сильному богу Санергу і Астари при Перісаді, архонті Боспора і Феодосії і царі синдів, усіх маїтів і фатеїв») [1, с. 583—584, № 1015] (іл. 1).

¹ Перісад I — боспорський цар близько 344—310 рр. до н. е.

ΜΟ ΣΑΡΥΝΓΟΡΓΙΠΡΟΥΘΥ ΓΑΤΗΡΓΑΙΡΙΣ ΑΔΟΥΣ. ΙΝΗΕΥΞΑΜΕΝΗ
 ΕΟΗΚΕΙΣΧΥΡΛΙΘΕΙΛΙΣΑΝΕΡΓΕΙΚΑΙΑΣΤΑΡΑΙΑΡΧΟΝΤΟΣΓΑΙΡΙΣ ΑΔΟΥΣ
 ΒΟΣΓΟΡΟΥΚΑΒΕΥΔΟΣΙΗΣΕΚΑΙΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΟΣ ΛΗΝΚΛΙΜΑΙΤΩΝΓΛ. Τ
 ΚΑΙΘΑΤΕΩΝ

Іл. 1. Напис цариці Комосарії (за [7, рис. 3])

Вказаний об'єкт має доволі широку історіографію. Вперше він був описаний його відкривачем Г. Кьолером у його праці «Розвідка про пам'ятник цариці Комосарії» [2, с. 104, 108]. У ХІХ ст. проблем місцезнаходження пам'ятника, його сакрального призначення, інтерпретації тексту, подальшої долі постаменту і статуй торкалися Ф. Дюбуа [3, р. 60—62], А. Ашик [4, с. 50—51], К. Гьорц [5, с. 123—124; 6, с. 8—10].

Оскільки імена Санерг (Σανέργεύς) і Астара є, фактично, унікальними і ніде більше не трапляються, одразу ж постало запитання що це за боги і яке їхнє походження? Г. Кьолер висловив припущення, що ім'я Санерг походить від імені семітського божества Баргель або Нергаль [7, р. 92]. Подібної думки дотримувався і Ф. Дюбуа [3, р. 60—62]. У 1918 р. у збірці писемних джерел «Стародавній світ на півдні Росії», у коментарях до напису було висловлене припущення, що Санерг є богом Сандоном, культ якого мав поширення на території Кілікії [8, с. 89]. Що ж до Астари, то її ототожнення з богинею Астартою фактично ні в кого не викликало сумнівів [3, р. 61; 7, с. 93; 8, с. 89].

Результати найбільш ґрунтовного та узагальненого дослідження пам'ятки подані у статті Н. Розанової «Присвятний напис Санергу і Астари. Пам'ятник цариці Комосарії». У 1926 р. в Керчі у «Царському кургані» їй вдалося повторно віднайти статую Астари [9, с. 514], яку вважали втраченою ще з 1848 р.² Дослідниця подала детальні обміри, опис та графічне зображення скульптури (іл. 2). Вона також додала замальовку фігури Санерга, опубліковану Г. Кьолером у 1805 р. [7, с. 86—87] (іл. 3).

На зображенні бачимо, що скульптури сильно понищені: втрачені голови, руки та інші деталі. «В обох статуї одяга — грецького покрою, та й самі обриси тіл нагадують статуї грецьких божеств, але все ж цей пам'ятник є, без сумніву, зразком місцевого боспор-

² Під час нацистської окупації Криму пам'ятка знову зникла з поля зору учених.

Іл. 2. Фрагмент статуї Астари з пам'ятника цариці Комосарії (за [7, рис. 1])

Іл. 3. Фрагмент статуї Санерга з пам'ятника цариці Комосарії (за [7, рис. 2])

ського виробництва. Та і сам його матеріал це місцевий вапняк»³ [7, с. 87].

Н. Розанова, опираючись на праці XIX ст., переповіла історію виявлення цього сакрального об'єкта і максимально простежила подальшу долю усіх його частин. У статті представлені копія напису, варіант його прочитання за версією В. Латишева в порівнянні з децю відмінними тлумаченнями частин тексту іншими дослідниками. Також авторка пробує висловити власну версію щодо первісного місцезнаходження пам'ятника [7, с. 87—91].

Причину встановлення цього пам'ятника на безлюдному західному березі Ахтанізівського лиману неподалік храму Артеміди Агротери Н. Розанова пов'язує з виверженням у цьому місці вулкану. На її думку, цей факт дає змогу встановити природу цих незвичних божеств. Дослідниця розглядає різні варіанти ідентифікації Санерга і Астари, про які уже згадувалося, і схиляється до їхньої подвійної функції. З одного боку вони уособлювали Сонце і Місяць, з іншого — були пов'язані з підземним царством. Відтак можна припустити, що пам'ятник встановили аби умилостивити грізні сили природи [7, с. 91—93]. Доволі суттєвим виглядає зауваження Н. Розанової про те, що Астари не можна ототожнювати з популярною на азійському Боспорі Афродітою, оскільки ця богиня тут виступала виключно під своїм власним грецьким ім'ям [7, с. 93].

Не схильний до ототожнення Астари з Афродітою і В. Гайдукевич. Він чітко розділяє ці два культу, проте припускає, що між ними мав бути взаємозв'язок. Схиляючись до думки, що Санерга слід ототожнювати з кілікійським Сандоном, який за своїм значенням відповідав грецькому Гераклу, дослідник, як паралель, приводить записаний Страбоном міф про Афродіту Апатуру [9, с. 202]. «Для пояснення первісного значення епітету богині (Апатура. — А. К.) наводять певний міф про те, як богиня, коли на неї напали гіганти, покликала на допомогу Геракла і сховала його в якійсь печері; потім, приймаючи гігантів поодиноці, вона віддавала своїх ворогів Гераклові, щоб підступно, обманом їх вбити» (Strab. XI, 2, 10) [10, с. 133; 11, с. 470]. Таким чином, за В. Гайдукевичем, Астара певною мірою відповідала Афродіті, а Санерг — Гераклу [9, с. 202].

³ Тут і надалі переклади з російської на українську мову виконані автором статті.

Важливі думки про культ Санерга і Астари висловила А. Русяєва. Дослідниця вважає, що Астара могла бути близькою Астарті за своїми функціями, однак сумнівається, що їх варто повністю ототожнювати, як і співтавляти з аскалонською богинею напівжінкою-напіврибою Деркетю (Δερκετώ). Через відсутність належної джерельної інформації, А. Русяєва відкидає ідею про зв'язок Астари з Афродітою Уранією, а Санерга із Сандоном. Важливим фактом, упущеним з поля зору абсолютної більшості дослідників, є те, що на її думку, головним у цій божественній парі виступає якраз не Астара, а Санерг [12, с. 111—112].

Найціннішим у дослідженні А. Русяєвої та, напевно, й в усій історіографії з цієї проблеми, є ідея пов'язання цих божеств безпосередньо із самою Комосарією. Дослідниця належить до тих вчених, які припускають фракійське походження боспорської династії Спартокідів⁴ [12, с. 113; 13, с. 83—84; 14, с. 256—257]. Звідси і пропонує свою гіпотезу про малоазійське походження Санерга і Астари. «Вони були перенесені на Боспор не внаслідок економічних відносин і прямого запозичення сюди цих культур через їхню близькість до Афродіти та Геракла, а тому, що в азійській частині Боспора з'явилася представниця однієї із малоазійських держав, вроді якої ці божества були найбільш шанованими... За пануючої на Боспорі грецької релігії, божества з такими іменами або епіклезами, найімовірніше, залишалися тут чужими, і могли якийсь час вшановуватися лише в роді Спартокідів», [12, с. 113].

Також, на думку А. Русяєвої, взаємозв'язок Санерга з Віфінією непрямым чином можна визначити завдяки поширених у цьому регіоні Малої Азії особистих теоморфних імен із основою «ΣΑΝΓΑΡΙΟΣ» чи «ΣΑΓΑΡΙΟΣ». Вони ведуть своє походження від річкового божества, уособлення однієї із найбільших річок цього регіону — Сангарія (Σαγγάριος) [12, с. 113—114; 16, с. 344].

Через обмаль джерел божества Санерг та Астара залишаються загадковими міфічними істотами. Слушним, в цьому випадку, є зауваження Г. Кошеленко: «Ми знаємо про посвяту Астари і Санергу царицею Комосарією, але цей акт не мав подальших наслідків, і культ їх не залишив подальших слі-

⁴ Також є гіпотези про синдське [12, с. 113] чи скіфське [15, с. 238—239] походження цієї династії.

дів» [17, с. 393]. Припускаємо, що прямого зв'язку із найбільш популярним в азійській частині Боспору культом Афродіти Уранії вони не мали і, скоріш за все, виступали окремо. Найбільш аргументованою виглядає думка А. Русяєвої про те, що появу цих божеств у Боспорському царстві слід пов'язувати із малоазійським походженням цариці Комосарії, яка і вчинила їм відповідну посвяту.

II. Історіографічні гіпотези про синкретичне божество Астарту-Анахіту-Афродіту Уранію або Велику богиню та їхня критика

Починаючи від початку ХХ ст. ряд вчених розглядає богиню Астарту як один із проявів синкретичного божества Астарті-Анахіти-Афродіти Уранії або т. зв. Великої богині. В історіографії проблеми можна умовно виокремити кілька гіпотез, які пояснюють походження цього культу.

а) Синдо-меотська гіпотеза. Її висунув у 1913 р. М. Ростовцев Він покликався на опис вірувань персів, зроблений Геродотом, згідно з яким, з одного боку, простежується взаємозв'язок іранської богині Ардвісури Анахіти (Arēdvī Sūrā Anāhitā) та асировавилонської Іштар чи фінікійської Астарті, а з іншого — паралель між цими божествами і грецькою Афродітою Уранією (Hdt., I, 131) [18, с. 16; 19, с. 54, с. 506, (прим. 98)]. За словами автора, культ цього синкретичного божества потрапив із «персько-семітської» Малої Азії на Боспор і знайшов почесне місце не лише у Фанагорії, але й в Пантікапеї. І там, і тут його одразу ж з'єднали з іншим, давнішим мілетським за походженням культом Афродіти Володарки Апатура (Αφροδίτη Αλατούρου μεθεούσα) [18, с. 17].

Це одна особливість гіпотези М. Ростовцева полягає в тому, що він виводить загальне поняття «верховної богині» [18, с. 27—28], «верховного жіночого» або «великого жіночого божества» [20, с. 32], характерного для синдо-меотського населення Таманського півострова та Східного Приазов'я. Його еволюція виглядає досить складною [20, с. 124—125]. У кінцевому висліді М. Ростовцев ототожнює виведене ним поняття «верховної богині» з Афродітою Уранією [20, с. 170, 173], визначає час розквіту цього культу римським періодом⁵ [18, с. 27—28].

⁵ Гіпотезу про Верховну Богиню М. Ростовцев продовжував розвивати й будучи на еміграції [21, р. 462—481; 22, р. 179—180].

Якщо ж вести мову про більш-менш оригінальні зображення «верховної богині», то М. Ростовцев вважає, що їх можна побачити на відомих золотих пластинках (бляшках) з курганів Куль-Оба та Чортомлик [18, с. 16], незважаючи на те, що це не синдо-меотські, а скіфські поховання і знаходяться вони зовсім не з азійського боку колишнього Боспорського царства.

Набагато пізніше В. Гайдукевич побачив це божество на глиняному штемпелі для виготовлення священних хлібців I—III ст. н. е., знайденому під час розкопок Ілурату в 1949 р. Центральною фігурою рельєфу є жіноча постать із розпростертими гілками замість рук [23, с. 209—210]. Зазначимо, що в той час населення Ілурату було радше сарматським, ніж грецьким [23, с. 208]. Подібне зображення богині з руками у вигляді гілок присутнє на фронтоні найбільшого пантікапейського мармурового надгробку II ст. н. е. [24, с. 82—84, рис. 77]. Світлина останнього була опублікована В. Шкорпілом незабаром після його виявлення у 1911 р. [25, с. 19, рис. 8]. Як і М. Ростовцев, В. Гайдукевич притримується гіпотези про злиття Афродіти і Великої богині [23, с. 210]. Ідеї В. Гайдукевича підтримала також І. Круглікова [26, с. 123; 27, с. 110—115].

Прихильником гіпотези М. Ростовцева про «велике жіноче божество» виступав В. Блаватський [28, с. 196—197].

Натомість, М. Сокольський культ Астарті пов'язав із синдами і вказував на його злиття із культом Афродіти Уранії [29, с. 116].

В. Яйленко у 1970-х рр. зазначав, що культ Афродіти Уранії є місцевого походження. Не відкидаючи традиційного трактування поняття апатурія (давньогрецьке релігійне родове свято) дослідник вважав, що прибули на Боспор з іонійських міст греки, зберігши свою родову єдність, все таки перейняли культ місцевого жіночого божества [30, с. 220—222];

б) Скіфська гіпотеза (місцеве походження). Першим, хто здійснив плавний перехід від синдо-меотської до скіфської гіпотези був В. Гайдукевич [9, с. 212—213].

Л. Єльніцький, шукаючи паралелі між згаданим міфом, записаним Страбоном, і оповідями про Геракла і Єхидну з творів Геродота (Hdt., IV, 8—10) [19, с. 189], вказав на взаємозв'язок Афроді-

ти Апатури зі скіфською Аргімпасою (Ἀργίμπασα) [31, с. 49; 32, с. 70].

Думки про те, що місцева змієнога богиня показана в образі гігантів дотримувалася І. Марченко [33, с. 107]. Проте, дещо пізніше вона стала повністю притримуватися концепції М. Ростовцева [34, с. 121—126].

Пов'язує Афродіту Уранію з культом скіфської Аргімпаси і також ототожнює два згадані міфи М. Артамонов [35, с. 64—65]. Подібних поглядів дотримувалися Б. Граков [36, с. 83] і Д. Раєвський [37, с. 56—57].

Цікаве трактування цієї проблеми простежується у працях Д. Буніна [38, с. 127—131; 39, с. 106—111; 40; 41, с. 54—59]. Визнаючи факт принесення на Боспор цього вірування мілетцями, він усе-таки вважає, що переказана Страбоном легенда була створена в період правління Спартокідів на підставі осмислення спільності Афродіти і місцевої змієнової богині. Образи останньої походять від найбільш архаїчних пластів індоєвропейської міфології — уявлень про Велику богиню [40, с. 22—23];

в) Скіфська гіпотеза (близькосхідне походження). С. Бессонова, попри визнання близькості культів скіфської Аргімпаси та східно-боспорської Афродіти Уранії, відкидала місцеве походження цих вірувань. Вона вважала, що останні прийшли з Близького Сходу, потрапивши у Північне Причорномор'я через Кавказ. Подібно М. Ростовцеву, дослідниця пов'язувала їхнє походження з Анахітою [42, с. 38—40].

У статті В. Яйленка, в минулому — прихильника синдо-меотської теорії, «Жінки, Афродіта і жриця Спартокідів в нових боспорських написах», Афродіта Уранія пов'язується із скіфською Аргімпасою і одночасно з близькосхідною Астартою та іранською Анахітою [15, с. 238—239]. Доказом на користь тотожності грецької та скіфської богинь, на його думку, виступає скіфське походження Спартокідів⁶ [15, с. 239—249]. У цій же статті епітет Апатура В. Яйленко трактує зовсім по іншому. Він вважає, що вказаний термін був утворений на основі іранських слів «ара» («вода, ріка») та «атг» («вогонь»), тому позначення богині Афродітῆ Οὐρανία Αλατούρου

⁶ В. Яйленко висунув також гіпотезу про скіфське коріння цієї династії [15, с. 239—249].

μεδέουσα має значення «Афродіта Небесна, яка зберігає воду — вогонь» [15, с. 251—253];

г) Узагальнююча гіпотеза. У теперішній час найбільш повно, з урахуванням усіх попередніх гіпотез, концепція Великої богині представлена у працях І. Шауба [3, с. 104—114; 43, с. 54—57; 44, с. 207—223; 45, с. 11, 55, 106, 111—114, 122, 325—330, 335—336, 413—414; 46, с. 26—27];

д) Критика попередніх гіпотез. Існують відмінні підходи, в яких поняття Великої богині слушно ставиться під сумнів. Наприклад, деякі вчені вважають, що записані Геродотом і Страбоном міфи мають грецьке походження. Г. Кошеленко писав: «Боспорський міф, повідомлений Страбоном, є одним з типових зразків грецьких колоніальних міфів, метою яких було обґрунтувати право на землю» [47, с. 147—160].

Проти ідеї ототожнення згаданих міфів виступив С. Тохтасьєв, який вважав такий підхід надуманим. Він ставить під сумнів думку про зв'язок між культурами скіфської Аргімпаси та боспорської Афродіти Уранії. З точки зору вченого, міф про Афродіту є довільним твором одного із авторів елліністичного часу і не має жодного відношення до реальної історії релігійного життя Боспору [48, с. 111—117].

Найбільшим критиком гіпотези про Велику богиню виступає А. Русяєва. Проаналізувавши ряд охарактеризованих історіографічних підходів щодо походження Афродіти Уранії, вона чітко вказує на їхнє різке різногосся. Воно спричинене суб'єктивними підходами тих чи інших дослідників, зазвичай прихильників ідеї про варварський вплив на розвиток окремих культів у Боспорському царстві [49, с. 300—301].

Що ж до самого поняття Великої богині, то дослідниця не приховує свій скепсис. «Найбільший подив в цьому аспекті викликає культ якогось верховного жіночого божества, без злиття з яким чи впливу якого, взагалі не мислиться жодна популярна на Боспорі богиня еллінського походження» [49, с. 300—301];

е) Давньогрецька гіпотеза. Першим з дослідників, які припускали давньогрецьке походження культу Афродіти Уранії Володарки Апатура, був Л. Харко. У 1942 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему «Культ Афродіти на Боспорі Кімерійсько-

му» [50, с. 137]. Із основних тез його роботи слід виділити наступні:

- культ Афродіти був принесений у Фанагорію вихідцями з іонійського міста Теос і фіксується там від другої половини VI ст. до н. е. до кінця III ст. н. е. — близько восьми століть;

- назва основного святилища — Апатур, походить від загальноіонійських національних свят — апатурій. Відповідно боспорська Афродіта Уранія вшановувалася у ролі упорядниці й покровительки родової та племінної єдності іонійських колоністів Боспору, і, в першу чергу, теосців-фанагорійців;

- відомі одинадцять іконографічних і композиційних різновидів зображень Афродіти свідчать про те, що багато місцевих типів повторюють або варіюють завезену сюди художню продукцію великих давньогрецьких майстрів;

- синди запозичили цей культ від фанагорійців і паралельно із фанагорійським святилищем заснували Апатур [50, с. 137—141].

Аналогічного підходу цей дослідник дотримувався також в ряді своїх інших праць [51, с. 81—93; 52, с. 197—205].

Подібні думки висловив М. Сокольский у статті «Культ Афродіти в Керах кінця VI—V ст. до н. е.» [53, с. 88—92], хоча, як уже зазначалося, дев'ятьма роками раніше він позиціонував себе прихильником синдо-меотської теорії [29, с. 116].

У монографії «Античне місто Горгіпія» К. Алексеева частину тексту присвятила культу Афродіти на Боспорі. Цінним для нас є те, що в ній подається розгорнутий іконографічний аналіз скульптурних зображень богині, які в своїй абсолютній більшості зберігають давньогрецькі мистецькі традиції [54, с. 119—124].

Виключно грецьким за походженням вважав культ Афродіти Уранії вже згадуваний Г. Кошеленко [17, с. 355—380; 47, с. 147—160].

Подібних поглядів дотримується А. Русяєва. Вона вважає, що велика популярність Афродіти Уранії на Боспорі пов'язана з тим, що ця богиня виступала покровителькою колонізації, яку провадили в Північному Причорномор'ї греки-іонійці [55, с. 17—21].

Детальний аналіз наведених гіпотез чітко вказує на те, що вони не стільки оперті на джерельну базу, скільки є сукупністю сміливих, а подекуди й малокритичних умовиводів низки вчених, які опиралися

на праці М. Ростовцева. Проте, чітка відмінність археологічних матеріалів, що з одного боку показують зображення боспорської Афродіти Уранії, а з іншого — скіфських жіночих божеств, конкретно вказують на суттєву різницю між їхніми культурами. Дещо складніше виглядає проблема іконографічних джерел, які згідно з твердженнями окремих науковців представляють іранську Анахіту чи семітську Астарту. Тому спробуємо розглянути ці зображення детальніше.

III. Погляд на культ Астарти через призму скульптурних та нумізматичних матеріалів

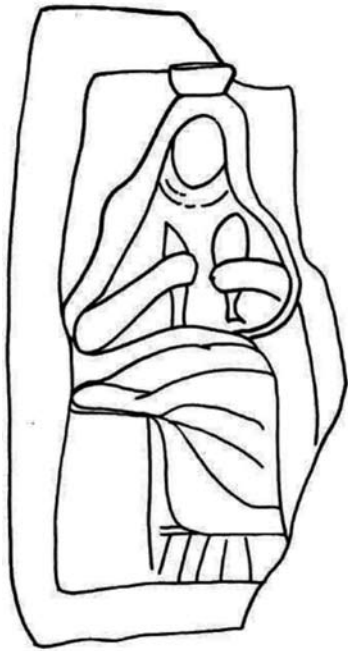
а) Скульптура. Про статуетки Астарти з території колишнього Боспорського царства писав Н. Кондаков. «Серед архаїчних типів, наприклад, були популярними в цій місцевості зображення Астарти... це зображення цікаве своїм традиційним типом, який знаходить собі аналогію лише у фігурах цього божества з Фінікії та Сирії» [56, с. 29]. В таблиці I під № 1 дослідник наводить зразок такої фігурки [56, табл. I/1].

Твердження Н. Кондакова повторив С. Потоцький, додавши дещо ширшу інформацію: «У знахідках з Пантікапея та Керчі богиня Астарта зображується сидячою на високому троні під покривалом, що спадає із високого клобука. Ноги її знаходяться на підніжжі трону. Руки протягнуті вперед і тримають патеру та плоди. Аналогічні зображення Астарти фінікійського походження, що зберігаються в Луврі, в Парижі, знайдені на о. Родосі» [57, с. 115].

Наводячи аналогії, автор використав працю Л. Хьозе «Національний музей Лувр. Каталог давніх теракотових статуеток. Східні статуетки та статуетки на азійських островах»⁷. У цій книзі дійсно присутні світлини двох жіночих статуеток (одна з Фінікії, друга з — о. Родос), подібних до фігурки опублікованої Н. Кондаковим [56, табл. I/1], проте трактуються вони не як зображення Астарти, а просто як жіночі статуетки [58, р. 75, № 202, рл. XI, fig. 1, р. 223—224; № 35, рл. XI, fig. 2].

Покликаючись на звіт директора Керченського музею старожитностей О. Люценко за 1866 р., Е. Соломоник вказувала, що в одному із керченських склепів II—III ст. н. е. були знайдені дві глиняні фігурки Астарти [59, с. 56]. У цій ситуації слід

⁷ Каталог виданий у 1876 р.. У даній статті використано його перевидання 1923 р.

Іл. 4. Мармурова плита із Танаїсу, із ймовірним зображенням Афродіти Уранії з рибами (за [60, рис. 51])

звернути увагу на те, що інтерпретація вказаних жіночих статуєток як зображення Астарті характерна лише для історіографії другої половини XIX ст. Натомість дослідники другої половини XX ст. С. Потоцький та Е. Соломонік цю інформацію сприйняли на віру, не вдаючись до необхідної в таких випадках перевірки.

Більш детальні дані про відповідний тип зображень з Боспору можна почерпнути з монографії М. Кобиліної «Зображення східних божеств у Північному Причорномор'ї в перших століттях н. е.», де показано кілька відповідних зразків.

На малюнку 54 бачимо статуєтку «закутані в одяг», — стоячої жіночої фігури в довгому хітоні, у високому головному уборі, з голови якої спадає покривало, під яким промальовуються руки, права рука підтримує покривало у грудей, ліва — напівопущена» [60, с. 55—56]. М. Кобиліна припускає, що це Афродіта Уранія і датує II—I ст. до н. е. [60, с. 26, 55—56, 105; 61, с. 108—110].

На малюнку 55 зображена жінка «у високому головному уборі, закутана в одяг; руки під покривалом: одна у грудей, друга напівопущена» [60, с. 56]. М. Кобиліна інтерпретує її як Астарту, Афродіту Апатуру, і датує III ст. н. е. [60, с. 26, 56, 106].

На малюнку 56 жіноча фігурка має: «На голові — конічний убір, з якого спадає покривало. По-

довгасте обличчя із збільшеними рисами. Пишне волосся розділене великими буклями, пасмами спадає на плечі. У вухах — кулясті підвіски. Безрукавний хітон скріплений на обох плечах. На руках масивні браслети» [60, с. 56]. М. Кобиліна вважає її фігуркою богині і датує I—II ст. н. е. [60, с. 56, 107]. В. Блаватський і Д. Шелов — як: «ймовірно Афродіту» [62, с. 109, 112, рис. 46].

На малюнку 57 показано постать жінки, яка сидить на троні. «Велика голова з подовженим лицем, великим носом і прорізаною смужкою рота. Конічний головний убір, круглі сережки. Порівняно мініатюрне тіло і простягнуті вперед величезні руки, одна — з фіалом, друга — з яблуком» [60, с. 56—57]. М. Кобиліна називає її богинею, що сидить на троні і датує III ст. н. е. [60, с. 56—57, 108].

Беручи до уваги свідчення давньогрецького письменника Лукіана із Самосати, згідно з яким головним убором у вигляді башти і пов'язки володіла лише Афродіта Уранія (*Lucianus Samosatensis, De Syria Dea*, 32) [63, с. 167], гадаємо, що більш логічно віднести розглянутий тип статуєток до одного з відомих на Боспорі одинадцяти різновидів зображень цієї богині [50, с. 139; 54, с. 119—124].

Відмінний вигляд має фігурка на малюнку 51. «Невелика мармурова плита із рельєфним зображенням богині, яка сидить на троні і в обох припіднятих до грудей руках тримає по рибі, була виявлена А. Болтуновою у сховищі Новочеркаського краєзнавчого музею. Як вона вияснила, ця плита походить з Танаїса» [60, с. 25—26, рис. 51]. Богиня «одягнута в хітон і гіматій, який обвиває ноги. На голові — покривало, що спускається на плечі і калаф. Висота пам'ятки близько 0,25 м. Зберігається в музеї донського козацтва у м. Новочеркаську» [60, с. 26—27, 54] (іл. 4). За М. Кобиліною плита походить з II—III ст. н. е. Опіраючись на дані Т. Іванова дослідниця атрибує її як Анахіту [60, с. 26—27, 54].

Однак, на території колишнього Боспорського царства поки що не виявлено чітких слідів присутності культу іранської богині Ардвісури Анахіти. Також навряд чи взагалі існує хоча б одне відоме її зображення з рибами. Звідси постає логічне запитання: чому не шукати на цьому рельєфі черговий різновид іконографічного представлення тієї ж Афродіти Уранії, адже одним із атрибутів цієї боги-

ні саме виступає риба. Причому цей символ має доволі пізні походження.

В поемі «Метаморфози» (Ov. met., V, 320—332) Публія Овідія Назона, розповідається про те, як чудовисько Тифей (Тифон) вийшло з підземного царства і навело страх на небожителів Олімпу. Боги втекли в Єгипет, де вони переховувалися у вигляді тварин. Венера (Афродіта) стала рибою [64, с. 135]. В іншому творі «Фасти» (Ov. Fasti., II, 457—474) поет розповідає, як богиня Діона зі своїм сином Купідомом, втікаючи від Тифона, зупинилася в Палестині на березі Євфрату. Шукаючи рятунку, вона разом із сином кинулась у воду, де їх підбрали риби-близнюки. За це вони згодом стали сузір'ям, а сирійці вважають нечестям споживати рибу [65, с. 267—268].

У праці «Астрономія» Гай Юлій Гігін, опираючись на інформацію взяту у Діогнета Еритрейського, розповідає ту ж саму історію. Лише замість Діони у нього виступає Венера і обидва божества самі перетворюються на риб. Сирійці ж не ловлять риб, оскільки бояться ввіймати у сіті богів (Huginus, De Astronomia, II, 30) [66, с. 75].

Існує також дещо інший міф, який дійшов до нас у ще одному творі Гігіна «Міфи». Згідно з ним у Євфрат закотилося яйце, а риби випхали його назад на берег. Далі це яйце висиджували голуби, поки з нього не вилупилася Афродіта, яку почали називати Сирійською богинею. За бажанням Афродіти Юпітер зробив риб сузір'ям на небі (Huginus, Fabulae, 197) [67, с. 250—251].

Проаналізувавши згадані скульптурні зображення, можемо ствердити, що, найімовірніше, статуетки, які вчені XIX—XX ст. пов'язували з Астартою чи Анахітою, є одним з іконографічних образів Афродіти Уранії. Натомість, виявлення на території колишнього міста-колонії Танаїс зображення богині з рибами може свідчити про присутність у II—III ст. н. е. в Боспорському царстві елементів синкретичного культу Сирійської богині⁸;

⁸ На території Сирії богиня була відомою під іменем Деркетто. Більш детально про цей культ можна дізнатися із згадуваної вже праці Лукіана із Самосати «Про Сирійську богиню». Цікавим є описи зображень цієї міфічної істоти, які на власні очі бачив Лукіан. У Фінікії її верхня частина є жіночим тулубом, тоді як нижня, від стегон до ніг, виконана у вигляді риб'ячого хвоста. Натомість, у сирійському Геліополі (зараз м. Баальбек в Лівані) зо-

б) Нумізматичні матеріали. Про те, що образ богині Астарті можна зустріти на боспорських монетах, вперше написав Б. Кьоне у другому томі «Опису Музеуму покійного князя Василя Вікторовича Кочубея (складено за його рукописним каталогом) і дослідження про історію нумізматички грецьких поселень в Росії, рівно ж як царств: Понтійського і Босфору Кіммерійського». Згідно з Б. Кьоне, повернутий вправо бюст Астарті в калафосі викарбуваний на реверсі монет цариці Гепепірії (Γηπεπυρρεως) (37—39) та царя Рескупоріда II (Ρησκουλφριδος) (68—93) [57, с. 115—116].

Натомість в сучасних каталогах немає жодного випадку ідентифікації викарбуваного на монетах Північного Причорномор'я образу божества з Астартою. У монографії В. Анохіна «Монетна справа Боспору» чи каталозі «Античні монети Північного Причорномор'я» зображення на мідному ассарії цариці Гепепірії та дупондії Рескупоріда II охарактеризоване як «жіноча голова в калафі та покривалі, вправо» [68, с. 151, таб. 12, № 326, с. 153, таб. 14, № 374; 69, с. 202—203, № 1425; с. 210—211, № 1478]. У двотомному дослідженні Н. Фролової воно описане: «голова богині Афродіти Уранії в калафосі, накрита покривалом, вправо» [70, с. 204—205, таб. XVIII, 1—18; таб. XIX, 1—3, с. 226, таб. XXX, 21—22, таб. XXXI, 1].

Важливо зазначити, що на боспорських монетах присутній такий самий іконографічний тип представлення образу Афродіти Уранії, як і на охарактеризованих нами статуетках.

Висновки. Унікальний випадок виявлення надзвичайно рідкісної скульптурної композиції — пам'ятника цариці Комосарії — чітко свідчить, що культ Санерга і Астари виступав цілком окремо від дуже популярного у Боспорському царстві культу Афродіти Уранії. Найбільшим доказом цьому може бути те, що головна роль у вказаному віруванні відводилася чоловічому божеству — Санергу.

На відміну від культу Афродіти Уранії, часові рамки якого охоплюють VI ст. до н. е. — III ст. н. е., пошанування Санерга і Астари мало дуже вузький діапазон як в часовому, так і в просторовому вимірах.

б) зображення повністю виконане у вигляді жінки (Lucianus Samosatensis, De Syria Dea, 14) [63, с. 161], що відповідно зближує його із рельєфом на мармуровій плиті із Танаїса.

Воно представлено лише єдиною відомою пам'яткою з другої половини IV ст. до н. е., що мала характер приватної посвяти.

Місце появи культу цих божеств слід пов'язувати з родинним походженням цариці Комосарії. Найбільш обґрунтованою на цей момент видається гіпотеза А. Русяєвої про малоазійські корені Санерга і Астари. В свою чергу це ставить під сумнів безпосередню тотожність богині Астари з близькосхідною Астартою.

Гіпотези про синкретичне божество Астарту-Анахіту-Афродіту Уранію або т. зв. Велику богиню можуть бути лише штучними конструкціями, побудованими на довільній інтерпретації різного роду археологічних матеріалів.

Глибший аналіз епіграфічних, скульптурних, декоративно-ужиткових і нумізматичних джерел дає змогу простежити окреме існування культів таких божеств, як Санерг і Астара, Афродіта Уранія, Аргімаса. Натомість на сьогоднішній день на Боспорі не виявлено жодних пам'яток, безпосередньо пов'язаних з богинями Анахітою чи Астартою.

Образи Астарті, ідентифіковані ще у другій половині XIX ст. за глиняними статуетками чи зображеннями на монетах, нині з високою ймовірністю можна віднести до одного з іконографічних типів представлення богині Афродіти Уранії.

Мармурова таблиця з Танаїсу, на якій, скоріш за все, також зображена Афродіта Уранія з рибами, засвідчує проникнення на Боспор елементів культу Сирійської богині у II—III ст. н. е.

Відповідаючи на питання, «Чи існував культ Астарті в Боспорському царстві у IV ст. до н. е. — III ст. н. е.?», можемо ствердити, що в своєму безпосередньому близькосхідному варіанті — ні. Також не існував він і у формі т. зв. Великої богині. Як показує історіографічний аналіз, цей образ є лише вивором уяви ряду вчених XX ст.

Проте, відголоски близькосхідних впливів в Боспорському царстві можна простежити і в імені Астара, і в поклонінні Афродіті саме як Уранії, і в присутності в її іконографії пізнішого часу атрибутики Сирійської богині.

1. Корпус боспорских надписей. Отв. ред. академик В. В. Струве. Москва; Ленинград: Наука, 1965. 954 с.
2. Шауб И.Ю. Из истории исследования религиозной жизни Боспора VI—IV вв. до н. э. *Вестник Санкт-*

- Петербургского университета.* 2010. Серия 2. Выпуск 2. С. 104—114.
3. Dubois F. *Voyage Autor du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colhide, en Géorgie, en Armenie et en Crimée; avec un atlas géographique, pittoresque, archéologique, géologique, etc.* Tome V. Paris, 1843. 464 p.
4. Ашик А.Б. *Боспорское царство с его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами. Часть I.* Одесса, 1848. 117 с.
5. Гёрц К.К. *Археологическая топография Таманского полуострова.* Москва: Издание Московского Археологического Общества, 1870. 128 с.
6. Гёрц К.К. *Исторический обзор археологических исследований и открытый с конца XVIII столетия до 1859 года.* Москва, 1876. 118 с.
7. Розанова Н. П. *Посвятительная надпись Санергу и Астаре. Памятник царицы Комосарии. Вестник Древней истории.* 1949. № 1 (28). С. 86—93.
8. *Древний мир на юге России. Сборник источников.* Под ред. проф. Б.А. Тураева, И.Н. Бороздина и Б.В. Фармаковского. Москва, 1918. 106 с.
9. Гайдукевич В.Ф. *Боспорское царство.* Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1949. 624 с.
10. *Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, собрал и издал с русским переводом В.В. Латышев. Том I. Греческие писатели.* Санктпетербургъ, 1890. 948 с.
11. Страбон. *География: в 17 книгах.* Перевод, статья и комментарии Г.А. Стратановского. Под общей ред. проф. С. Л. Утченко, редактор перевода проф. О.О. Крюгер. Москва: Наука, 1964. 944 с.
12. Русяева А.С. *Боспорская царица Камасария. Боспорские исследования.* 2002. Том 2. С. 109—124.
13. Шелов-Коведяев Ф.В. *История Боспора в VI—IV вв. до н. э. Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1984 год.* Москва: Наука, 1985. С. 5—187.
14. *Давня Історія України. Том 2. Скіфо-сарматська доба.* Київ: Інститут археології НАН України, 1998. 495 с.
15. Яйленко В. П. Женщины, Афродита и жрица Спартокидов в новых боспорских надписях. *Женщина в античном мире. Сборник статей.* Москва: Наука, 1995. С. 204—272.
16. Максимова М.И. *Античные города юго-восточного Причерноморья. Синопа. Аμισ. Трапезунд.* Москва; Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1956. 473 с.
17. Кошеленко Г.А. *Религия и культуры. Античное наследие Кубани. В трех томах.* Под ред. академика Г.М. Бонгард-Левина, В.Д. Кузнецова. Том II. Москва: Наука, 2010. С. 354—416.
18. Ростовцев М.И. *Представление о монархической власти Скифии и на Боспоре. Известия Император-*

- ской археологической комиссии. 1913. Выпуск 49-й. С. 1—62, 133—140.
19. Геродот. *История*: в девяти книгах. Перевод и примечания Г.А. Стратановского. Под общей ред. С.Л. Утченко. Редактор пер. Н.А. Мещерский. Ленинград: Наука, 1972. 600 с.
 20. Ростовцев М.И. *Эллинизм и иранство на юге России. Общий очерк*. Петроград: Огни, 1918. 190 с.
 21. Rostovtzeff M. Le culte de la Grande Déesse dans la Russie Méridionale. *Revue des Études Grecques*. 1919. Tome 32. Fascicule 146—150. P. 462—481.
 22. Rostovtzeff M. *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford: At the Clarendon Press, 1922. 260 p.
 23. Гайдукевич В.Ф. Новые исследования Илурата. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. 1951. Выпуск XXXVII. С. 196—211.
 24. Гайдукевич В.Ф. Илурат. Итоги археологических исследований 1948—1953 гг. Материалы и исследования по археологии СССР. 1958. № 85. Боспорские города. II. Работы Боспорской экспедиции 1946—1953 гг. Под ред. В.Ф. Гайдукевича и Т.Н. Книпович. С. 9—148.
 25. Шкорпил В.В. Отчет о раскопках в г. Керчи и на Таманском полуострове в 1911 г. *Известия Императорской археологической комиссии*. 1914. Выпуск 56-й. С. 1—74.
 26. Кругликова И.Т. Глиняный штамп из Киммерика. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. 1952. Выпуск XLIII. С. 119—125.
 27. Кругликова И.Т. О культе верховного женского божества на Боспоре во II—III вв. н. э. *Культура античного мира*. Москва: Наука, 1966. С. 110—115.
 28. Блаватский В.Д. *Пантикапей. Очерки истории Боспора*. Москва: Наука, 1964. 233 с.
 29. Сокольский Н.И. Святилище Афродиты в Кехах. *Советская археология*. 1964. № 4. С. 101—118.
 30. Яйленко В.П. Заметки по греческой лексике и ономастике. *История и культура Античного Мира*. Москва: Наука, 1977. С. 216—224.
 31. Ельницкий Л.А. Из истории древнескифских культов. *Советская археология*. 1960. № 4. С. 46—55.
 32. Ельницкий Л.А. Скифские легенды как культурно-исторический материал. *Советская археология*. 1970. № 2. С. 64—74.
 33. Марченко И.Д. К вопросу о культах азиатского Боспора. *Вестник Древней истории*. 1960. № 2 (72). С. 101—107.
 34. Марченко И.Д. О культе Афродиты на Тамани. *История и культура Античного Мира*. Москва: Наука, 1977. С. 121—126.
 35. Артамонов М.И. Антропоморфные божества в религии скифов. *Археологический сборник*. 1961. Выпуск 2. *Скифо-сарматское время*. С. 57—87.
 36. Граков Б.Н. *Скифы. Научно-популярный очерк*. Москва: Издательство Московского университета, 1970. 172 с.
 37. Раевский Д.С. *Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии*. Москва: Наука; Главная редакция восточной литературы, 1977. 216 с.
 38. Бунин Д.С. К вопросу о хтонических элементах в культе Афродиты на Боспоре. Боспорский феномен: колонизация региона формирование полисов образование государства. Материалы международной научной конференции. Часть 1. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2001. С. 127—131.
 39. Бунин Д.С. К вопросу об обстоятельствах формирования культа Афродиты Урании на Боспоре. Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. Материалы международной научной конференции. Часть 1. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2004. С. 106—111.
 40. Бунин Д.С. *Культе Афродиты на Боспоре (VI в. до н. э. — III в. н. э.) (Всеобщая история): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03*. Москва, 2005. 25 с.
 41. Бунин Д.С. Афродита Боспорская в II в. до н. э. — III в. н. э. развитие образа в местной религиозной системе. Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы международной научной конференции. Часть 1. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2007. С. 54—59.
 42. Бессонова С.С. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка, 1983. 139 с.
 43. Шауб И.Ю. О культе Афродиты на Боспоре. Боспорское царство как историко-культурный феномен. Материалы конференции. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 1998. С. 54—57.
 44. Шауб И.Ю. Культе Великой Богини у местного населения Северного Причерноморья. *Stratum Plus. ВАШ (Высшая археологическая школа) — археологический журнал*. 1999. № 3: *Скифский квадрат*. С. 207—223.
 45. Шауб И.Ю. *Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII—IV вв. до н. э.)*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета; Филологический факультет, 2007. 484 с.
 46. Шауб И.Ю. *Эллинские традиции и варварские влияния в религиозной жизни греческих колоний Северного Причерноморья (VI—IV вв. до н. э.) (Археология): автореф. дис. ... док. ист. наук: 07.00.06*. Санкт-Петербург, 2010. 35 с.
 47. Кошеленко Г.А. Боспорский вариант мифа о гибели гигантов. *Древности Боспора*. 1999. Выпуск 2. С. 147—160.
 48. Тохтасьев С.Р. Боспорская легенда об Афродите Апатурос. *Вестник Древней истории*. 1983. № 2 (164). С. 111—117.
 49. Русяева А.С. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху: Мифы. Святилища. Культы олимпийских богов и героев*. Киев: Стило, 2005. 559 с.

50. Харко Л.П. Культ Афродиты на Боспоре Киммерийском (Тезисы кандидатской диссертации, защищенной на заседании Ученого совета филологического факультета МГУ 24 декабря 1942 г.). *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры*. 1946. Выпуск XIII. С. 137—141.
51. Харко Л.П. Фрагмент фриза с изображением гигантов из Станицы Таманской. *Советская археология*. 1941. Выпуск VII. С. 81—93.
52. Харко Л.П. О пятиколонном храме, изображенном на боспорских монетах II в. *Вестник Древней истории*. 1950. № 1 (31). С. 197—205.
53. Сокольский Н.И. Культ Афродиты в Кепях конца VI—V в. до н. э. *Вестник Древней истории*. 1973. № 4 (126). С. 88—92.
54. Алексеева Е.М. *Античный город Горгияпия*. Москва: Эдиториал УРСС, 1997. 560 с.
55. Русяева А.С. Афродита Урапия — патронесса милетско-понтийской колонизации. Боспорский феномен: колонизация региона формирование полисов образование государства. Материалы международной научной конференции. Часть 1. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2001. С. 17—21.
56. Кондаков Н.П. *Греческия теракоттовыя статуэтки. (Из Записок Одесского Императорского Общества Истории и Древностей)*. Одесса, 1879. 106 с.
57. Потоцкий С.П. Следы влияния эллинистических культов в Северном Причерноморье. *Палестинский сборник*. 1962. Выпуск 9 (72): История и филология стран Ближнего Востока. С. 115—120.
58. Heuzey L. *Musée national du Louvre. Catalogue des figurines antiques de terre cuite. Figurines orientales et Figurines des îles asiatiques*. Paris: Musée National du Louvre, 1923. 252 p.
59. Соломоник Э.И. Из истории религиозной жизни в северо-понтийских городах позднеантичного времени. *Вестник Древней истории*. 1973. № 1 (123). С. 55—77.
60. Кобылина М.М. *Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первых веках н. э.* Москва: Наука, 1978. 216 с.
61. Кобылина М.М. Теракоты Фанагории местного производства. *Вестник Древней истории*. 1949. № 1 (28). С. 107—113.
62. Блаватский В.Д., Шелов Д.Б. Разведки на Керченском полуострове. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. 1955. № 58. С. 100—113.
63. Лукиан Самосатский. *Сочинения: в 2 томах. Том 2*. Под общей ред. А.И. Зайцева. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 538 с.
64. Публий Овидий Назон. *Метаморфозы*. Перевод с латинского С. Шервинского. Вступительная статья С. Ошерова. Примечания Ф. Петровского. Москва: Художественная литература, 1977. 430 с.
65. Публий Овидий Назон. *Элегии и малые поэмы*. Перевод с латинского. Составление и предисловие М. Гаспарова. Комментарии и редакция переводов М. Гаспарова и С. Ошерова. Москва: Художественная литература, 1973. 528 с.
66. Гигин. *Астрономия*. Перевод с латинского и комментарии А.И. Рубана. Вступительная статья А.В. Петрова. Санкт-Петербург: Алетейя, 1997. 224 с.
67. Гигин. *Мифы*. Перевод, вступительная статья, комментарии Д. Торшилова. Под общей ред. А.А. Тахо-Годи. Санкт-Петербург: Алетейя, 2017. 370 с.
68. Анохин В.А. *Монетное дело Боспора*. Киев: Наукова думка, 1986. 183 с.
69. Анохин В.А. *Античные монеты Северного Причерноморья. Каталог*. Киев: Стилоз, 2011. 328 с.
70. Фролова Н.А. *Монетное дело Боспора (середина I в. до н. э. — середина IV в. н. э.). Часть I. Монетное дело Боспора 49/48 г. до н. э. — 210/211 г. н. э.* Москва: Эдиториал УРСС, 1997. 448 с.

REFERENCES

- Struve, V.V. (Ed). (1965). *Corpus of Bosporan inscriptions*. Moskva; Leningrad: Nauka [in Russian].
- Shaub, I. Yu. (2010). From the history of the study of the religious life of the Bosphorus VI—IV centuries BC. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta* (Series 2, issue 2, pp. 104—114) [in Russian].
- Dubois, F. (1843). *Travel around the Caucasus, among the Circassians and the Abkhases, in Colchide, in Georgia, in Armenia and in the Crimea; with a geographical, picturesque, archaeological, geological, etc. atlas* (Vol. V). Paris [in French].
- Ashik, A.B. (1848). *Bosporan kingdom with its paleographic and tombstones, painted vases, plans, maps and views* (Part I). Odessa [in Russian].
- Gerts, K.K. (1870). *Archaeological topography of the Taman Peninsula*. Moskva: Izdanie Moskovskago Arkheologicheskago Obshchestva [in Russian].
- Gerts, K.K. (1876). *Historical overview of archaeological research and discoveries from the end of the 18th century to 1859*. Moskva [in Russian].
- Rozanova, N.P. (1949). Dedicatory inscription to Sanerg and Astara. Monument to Queen Komosaria. *Vestnik Drevney istorii*, 1 (28), 86—93 [in Russian].
- Turayev, B.A., Borozdin, I. N., & Farmakovskiy, B.V. (Eds). (1918). *Ancient world in the south of Russia. Selected sources*. Moskva [in Russian].
- Gaydukevich, V.F. (1949). *Bosporus kingdom*. Moskva; Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- Latyshchev, V.V. (Ed). (1890). *News of ancient Greek and Latin writers about Scythia and the Caucasus* (Vol. I: Greek writers). Sankt Peterburg [in Russian].
- Strabon. (1964). *Geography: in 17 books*, translation, article and comments by Stratanovsky G.A. Moskva: Nauka [in Russian].
- Rusyayeva, A.S. (2002). Bosporan queen Kamasaria. *Bospor-skiye issledovaniya* (Vol. 2, pp. 109—124) [in Russian].

- Shelov-Kovedyayev, F.V. (1985). The history of the Bosphorus in the VI—IV centuries B. C. In *The oldest states on the territory of the USSR. Materials and research 1984* (Pp. 5—187). Moskva: Nauka [in Russian].
- Tolochko, P.P. (1998). *Long History of Ukraine* (Vol. 2: Scythian-Sarmatian era). Kyiv: Instytut of arkheology NAN of Ukrayine [in Ukrainian].
- Yaylenko, V.P. (1995). Women, Aphrodite and the priestess of Spartokids in new Bosphorus inscriptions. *Zhenshchina v antichnom mire. Sbornik statey* (Pp. 204—272). Moskva: Nauka [in Russian].
- Maksimova, M.I. (1956). *Ancient cities of the southeastern Black Sea region. Sinop. Amis*. Moskva, Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- Koshelenko, G.A. (2010). Religion and cults. In *Antichnoye naslediyе Kubani* (Vol. II, pp. 354—416). Moskva: Nauka [in Russian].
- Rostovtsev, M.I. (1913). The idea of the monarchical power of Scythia and the Bosphorus. *Izvestiya Imperatorskoy arkheologicheskoy kommissii* (Issue 49, pp. 1—62, 133—140) [in Russian].
- Herodot. (1972). *History in nine books*, translation and notes by Stratanovsky G.A. Leningrad: Nauka [in Russian].
- Rostovtsev, M.I. (1918). *Hellenism and Iranism in the South of Russia, General essay*. Petrograd: Ogni [in Russian].
- Rostovtzeff, M. (1919). The Cult of the Great Goddess in Southern Russia. *Revue des Etudes Grecques* (Vol. 32, pp. 146—150, 462—481) [in French].
- Rostovtzeff, M. (1922). *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford: At the Clarendon Press.
- Gaydukevich, V.F. (1951). New studies of Ilurat. *Kratkiye soobshcheniya o dokladakh i polevykh issledovaniyakh instituta istorii material'noy kul'tury* (Issue XXXVII, pp. 196—211) [in Russian].
- Gaydukevich, V.F. (1958). Ilurat. Results of archaeological research in 1948—1953. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 85: Bosphorus cities. II. Works of the Bosphorus Expedition 1946—1953 (Pp. 9—148) [in Russian].
- Shkorpil, V.V. (1914). Report on excavations in the city of Kerch and on the Taman Peninsula in 1911. *Izvestiya Imperatorskoy arkheologicheskoy kommissii* (Issue 56, pp. 1—74) [in Russian].
- Kruglikova, I.T. (1952). Clay stamp from Kimmerik. *Kratkiye soobshcheniya o dokladakh i polevykh issledovaniyakh instituta istorii material'noy kul'tury* (Issue XLIII, pp. 110—115) [in Russian].
- Kruglikova, I.T. (1966). About the cult of the supreme female deity in the Bosphorus in the II—III centuries A. D. In *Culture of the ancient world* (Pp. 110—115). Moskva: Nauka [in Russian].
- Blavatskiy, V.D. (1964). Panticapaeum. *Essays on the history of the Bosphorus*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Sokol'skiy, N.I. (1964). Sanctuary of Aphrodite in Kepoi. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, 101—118 [in Russian].
- Yaylenko, V.P. (1977). Notes on Greek vocabulary and onomastics. In *History and culture of the Ancient World* (Pp. 216—224). Moskva: Nauka [in Russian].
- El'nitskiy, L.A. (1960). From the history of ancient Scythian cults. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, 46—55 [in Russian].
- El'nitskiy, L.A. (1970). Scythian legends as cultural and historical material. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, 64—74 [in Russian].
- Marchenko, I.D. (1960). On the question of the cults of the Asian Bosphorus. *Vestnik Drevney istorii*, 2 (72), 101—107 [in Russian].
- Marchenko, I.D. (1977). About the cult of Aphrodite on Taman. In *Istoriya i kul'tura Antichnogo Mira* (Pp. 121—126). Moskva: Nauka [in Russian].
- Artamonov M.I. (1961). Anthropomorphic deities in the religion of the Scythians. *Arkheologicheskii sbornik. Skifo-sarmatskoye vremya* (Issue 2, pp. 57—87) [in Russian].
- Grakov, B.N. (1970). *Scythians. Popular science essay*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
- Rayevskiy, D.S. (1977). *Essays on the ideology of the Scythian-Sak tribes. Experience in the reconstruction of Scythian mythology*. Moskva: Nauka; Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury [in Russian].
- Bunin, D.S. (2001). On the issue of chthonic elements in the cult of Aphrodite in the Bosphorus. *Bosphorus phenomenon: colonization of the region, formation of policies, formation of the state. Materials of the international scientific conference* (Part 1, pp. 127—131). Sankt Peterburg: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha [in Russian].
- Bunin, D.S. (2004). On the question of the circumstances of the formation of the cult of Aphrodite Urania in the Bosphorus. *The Bosphorus Phenomenon: Problems of Chronology and Dating of Monuments. Materials of the international scientific conference* (Part 1, pp. 106—111). Sankt Peterburg: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha [in Russian].
- Bunin, D.S. (2005). *The cult of Aphrodite in the Bosphorus (VI century BC—III century AD)*. (Cand. hist. sci. diss. abstr.). Moskva [in Russian].
- Bunin, D.S. (2007). Aphrodite of Bosphorus in the 2nd century BC — 3rd century AD development of the image in the local religious system. *Bosphorus Phenomenon: Sacred Meaning of the Region, Monuments, Finds. Materials of the international scientific conference* (Part 1, pp. 54—59). Sankt Peterburg: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha [in Russian].
- Bessonova, S.S. (1983). *Religious representations of the Scythians*. Kiyev: Naukova dumka [in Russian].
- Shaub, I.Yu. (1998). About the cult of Aphrodite in the Bosphorus. *The Bosphorus Kingdom as a Historical and Cultural Phenomenon. Conference materials* (Pp. 54—57). Sankt Peterburg: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha [in Russian].
- Shaub, I.Yu. (1999). The cult of the Great Goddess among the local population of the Northern Black Sea region. *Stratum Plus. VASH (Vysshaya arkheologicheskaya shkola) — ark-*

- heologicheskij zhurnal*, 3: Skifskiy kvadrat. Sankt Peterburg; Chisinau; Odessa, 207—223 [in Russian].
- Shaub, I.Yu. (2007). *Myth, cult, ritual in the Northern Black Sea region (VII—IV centuries BC)*. Sankt Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Petersburgskogo gosudarstvennogo universiteta; Filologicheskij fakul'tet [in Russian].
- Shaub, I.Yu. (2010). *Hellenic Traditions and Barbarian Influences in the Religious Life of the Greek Colonies of the Northern Black Sea Region (VI—IV centuries BC)*. (Dr. hist. sci. diss. abstr.). Sankt Peterburg [in Russian].
- Koshelenko, G.A. (1999). Bosporan variant of the myth about the death of giants. *Drevnosti Bospora* (Issue 2, pp. 147—160) [in Russian].
- Tokhtas'yev, S.R. (1983). Bosporan legend about Aphrodite Apaturus. *Vestnik Drevney istorii*, 2 (164), 111—117 [in Russian].
- Rusyayeva, A.S. (2005). *Religion of the Pontic Hellenes in Antiquity: Myths. Sanctuaries. Cults of Olympian Gods and Heroes*. Kyjev: Stilos [in Russian].
- Kharko, L.P. (1946). The Cult of Aphrodite on the Cimmerian Bosphorus (Abstracts of Candidate of Historical Sciences thesis defended at a meeting of the Academic Council of the Faculty of Philology of Moscow State University on December 24, 1942). *Kratkiye soobshcheniya o dokladakh i polevykh issledovaniyakh instituta istorii material'noy kul'tury* (Issue XIII, pp. 137—141) [in Russian].
- Kharko, L.P. (1941). Fragment of a frieze depicting giants from Stanitsa Tamanskaya. *Sovetskaya arkheologiya* (Issue VII, pp. 81—93) [in Russian].
- Kharko, L.P. (1950). On the five-column temple depicted on the Bosporan coins of the 2nd c. *Vestnik Drevney istorii*, 1 (31), 197—205 [in Russian].
- Sokol'skiy, N.I. (1973). The cult of Aphrodite in Kepi at the end of the 6th—5th centuries BC. *Vestnik Drevney istorii*, 4 (126), 88—92 [in Russian].
- Alekseyeva, E.M. (1997). *The ancient city of Gorgypia*. Moskva: Editorial URSS [in Russian].
- Rusyayeva, A.S. (2001). Aphrodite Urania is the patroness of the Milesian-Pontic colonization. *Bosporan phenomenon: colonization of the region, formation of policies, formation of the state. Materials of the international scientific conference* (Part 1, pp. 17—21). Sankt Peterburg: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha [in Russian].
- Kondakov, N.P. (1879). *Greek terracotta figurines. (From the Notes of the Odessa Imperial Society of History and Antiquities)*. Odessa [in Russian].
- Pototskiy, S.P. (1962). Traces of the influence of Hellenistic cults in the Northern Black Sea region. *Palestinskiy sbornik: Istoriya i filologiya stran Blizhnego Vostoka* (Issue 9 (72), pp. 115—120) [in Russian].
- Heuzey, L. (1923). *Louvre National Museum. Catalog of antique terracotta figurines. Oriental Figurines and Asian Island Figurines*. Paris: Musee Nationaux palais du Louvre [in French].
- Solomonik, E.I. (1973). From the history of religious life in the North Pontic cities of the Late Antiquity. *Vestnik Drevney istorii*, 1 (123), 55—77 [in Russian].
- Kobylyina, M.M. (1978). *Images of Oriental Deities in the Northern Black Sea Region in the First Centuries A.D.* Moskva: Nauka [in Russian].
- Kobylyina, M.M. (1949). Terracotta Fanagoria local production. *Vestnik Drevney istorii*, 1 (28), 107—113 [in Russian].
- Blavatskiy, V.D., & Shelov, D.B. (1955). Intelligence on the Kerch Peninsula. *Kratkiye soobshcheniya o dokladakh i polevykh issledovaniyakh instituta istorii material'noy kul'tury*, 58, 100—113 [in Russian].
- Lukian, Samosatskiy. (2001). *Works* (Vol. 2). Sankt Peterburg: Aleteya [in Russian].
- Publiy, Ovidiy, Nazon., & Shervinsky S. (1977). *Metamorphoses*. Moskva: Khudozhestvennaya literatura [in Russian].
- Publiy, Ovidiy, Nazon., & Gasparov, M. (1973). *Elegies and small poem*. Moskva: Khudozhestvennaya literatura [in Russian].
- Gigin, & Ruban, A.I. (1997). *Astronomy*. Sankt Peterburg: Aleteya [in Russian].
- Gigin, & Torshilov, D. (2017). *Myths*. Sankt Peterburg: Aleteya [in Russian].
- Anokhin, V.A. (1986). *Coinage of the Bosphorus*. Kyjev: Naukova dumka [in Russian].
- Anokhin, V.A. (2011). *Antique coins of the Northern Black Sea region. Catalog*. Kyjev: Stilos [in Russian].
- Frolova, N.A. (1997). *Coinage of the Bosphorus (middle of the 1st century BC — middle of the 4th century AD)* (Part I: Coinage of the Bosphorus 49/48 BC—210/211 AD). Moskva: Editorial URSS [in Russian].